

Németh László: Második szárszói beszéd

Aki a magyarság újkori történetét megírja, arra kell felelnie, hogy süllyedt "bennszülött"-té ez a nagy középkori nemzet tulajdon országában. Ha a színesekre gondolnak, tudják, mit értek bennszülöttön. Állami életét idegenek vezetik; ha vannak is véréből való nagyjai, azok csak maharadzsák; gazdaságilag kizsákmányolják; idegen civilizációk selejtje ellen nincs védelme; erkölcsében és testében nyomorodóban van.

Újkori történelmünket tanulságos e folyamat előrehaladta szerint osztani korszakokra. A mohácsi vésszel csak állami életünk felsőbb irányítását veszítettük el; a helyi kormányzat mindenütt magyar maradt, Erdélyben az állam is; nép és urai nemcsak a közös gondolkozásmódban tartoznak össze: akkor kapcsolja őket egy új kultúrmozgalomba a közös prédikátor. A szatmári békével a magyarság szorosabb gyámság alá kerül. Országá idegen népeknek és idegen birtokosoknak lesz települési területe. A privilegizált jövevényekkel szemben ellenőrzött elem. Vallásában nyomják, erkölcsében rontják. Előmenetel és hűtlenség lassan egyet jelentenek. A vidékre szorult magyar úri rend és a nép közt azonban még megvan a patriarkális kultúrcsere; a közhittel ellentétben a főnemességet is csak 1795-tel veszítjük el egészen. A Ferenc-kor a legnagyobb zökkenő lefele, ekkor kezdődik meg az alsóbb nemesség elnémetesedése is, Nyelvünk most rúgódik el a népnyelvről; műveltek és műveletlenek közt most lép föl az az átbeszélhetetlen űr, amelyet Móricz Zsigmond olyan szépen éreztet Rózsa Sándor-ában. De a kulturális szakadék fölött a korszak vége felé még gyönyörű hidat vernek a demokrata elvek, az irodalom nép felé fordulása. A Bach-korszakkal egy vadidegen rendszer nő bele minden eddiginél mélyebben a nemzet testébe; iparunk most lesz idegen monopólium. S a

magyarrá cégérezett Habsburg-királyság csak leplezi, de nem állítja meg a folyamatot. Mint a többi Habsburg-országban, nálunk is egy magát magyarnak nevező felületes nemzetköziség veszi át a gyarmatosítók szerepét. Míg a magyarság elhúzódik, dacoskodik és kivándorol: ő szerzi meg az iparosítás előjogát, néhány maharadzsa égisze alatt ő kormányozza az új hivatalnokállamot, ő csinál kultúrát s tudományt neki, s ő vezeti az országot az új világháborús sokk felé. A magyarság benszüllött jellege ebben a korszakban már nyilvánvaló: műveltség, hatalom, gazdagság mind ellene van.

A kihagyott fényes történeti nevek és órák is azt bizonyítják, hogy a magyarság nem egykönnyen adta meg magát ennek a benszüllöttsorsnak. Újkori története s különösen irodalomtörténete azért olyan gyönyörű, mert a legmostohább viszonyok közt is összeszedte magát, s a semmiből szinte, hatalmas mozgalmakat hozott létre, hogy magát teljes nemzetként egészítse ki. A reformációból Pázmányékon, Zrínyi körén, a Wesselényi-összeesküvés résztvevőin át párhuzamos főúri és népi mozgalom visz föl Rákóczi Ferencig, újkori történelmünk legszebb alakjáig. A XVIII. század nyomása alól tüneményes gazdagsággal tör fel a magyar felvilágosodás, amelynek Ferenc császár a Vérmezőn fejét vette. A reform három nemzedéke: Széchenyi, Kossuth és Petőfi: három meredek lépcsőfoka a szabadulásnak. S a kiegyezés utáni Magyarország mélységeiből is fölért - hulla hulla hátán - a fényre Adyval az az irány, amelyet az irodalomtörténet a magyar regeneráció mozgalomának nevezett el. Senki sem mondhatja, hogy a magyarság rest volt megváltani magát. Inkább egy különös fajta végzet függött fölötte, amely sosem engedte, hogy amit a maga javára elkezdett, befejezze.

Az újkori magyarnak az európai eszméssel sokkal több szerencséje volt, mint az európai történelemmel. Azok természetében, vágyaiban elkeveredve; termékeny mozgalmakban hajtottak ki; amit azonban az európai gondolkozástól kapott, azt az európai történelem gonosz kezével mindig visszavette. Rákóczi, Hajnóczyék, Kossuth, sőt Ady is: mindnyájuk művét az európai történet tette semmivé. Kevés nemzet történelmének vannak olyan világos, éles korszakhatárai, mint a magyarnak. Hogyne, mikor minálunk egy-egy új korszak azzal kezdődik, hogy az európai történelem jóvoltából mindent előlről kellett kezdeni. A történelemnek voltunk gyakorlatlanabb vitorlázói, mint a gondolatnak? Ellenfeleink, gyarmatosítóink voltak közelebb mindig az európai történet kohójához? Vagy faji fegyelmetlenségünk, a romló benszüllötterköls bosszulta meg magát a döntő órákban? A magyarázatok változnak; megmarad, 726 hogy az európai válságok löktek mind mélyebbre a benszüllöttsorsba, amelyből az európai múzsák oly barátságosan próbáltak kiemelni.

*

Ki ismerhetné félre, hogy a mi korszakunknak, a lefolyt negyedszázadnak is ez a vázlata: egy nagy zökkenő után iszonyú süllyedés, bénaság, azután az élni akarás lassú vetése s végül a vihar, mely közbeszól.

Az a rendszer, amelyben az 1919-i forradalom óta élünk, talán még szűkebb, sivárabb, mint a régibb katasztrófákkal ránk szakadók. Habsburg-restauráció, császár nélkül: így neveztem el egy régibb írásomban, s valóban mindazok a nemzetközi elemek, amelyeket a Habsburg Birodalom népeiből népei ellen kitenyészített; arisztokrácia, klérus, nagytőke, nagy fénnnyel iktattattak vissza tekintélyükbe, éppen csak a császárt nem lehetett visszahozni, idegen

tilalomra. Míg körülöttünk új nemzeti államok virágoztak föl, mi a régi Habsburg-monarchia romjait őriztük; épületeink ennek a stílusában épültek; történelmünket ennek az igazolására fogalmaztuk át; Szent István-i gondolat címén tulajdonképpen Mária Terézia birodalmáért vállaltuk a szomszéd népekkel az összeférhetetlenséget. S ez az anakronizmus jellemezte államunkat befelé is. A parasztságot egy rövid kigazda-fölbuzdulás után kirakták a politikából; a munkásság forradalmi "bűnei" miatt karcserben ült, a jól átfésült értelmiséget szigorú ellenőrzéssel idomították szolgává. Az osztrák és kiegyezett kormányok alatt sosem volt olyan kevés művelt fő az ország ügyeit vivők közt. A gondolkozó magyar, ha fölfelé kellett néznie, nem Metternich-féle ellenfelekkel, pompásan sakkozó világiakkal állt szemben, mint Széchenyi korában, hanem analfabétákkal.

A magyarság ebben a rendszerben csak néhány maharadzsájával vett részt: kizárása az állam viteléből, társadalmi magára maradása, elbitangolódása - a bennszülötté válás feltételei - súlyosabbak voltak, mint bármikor. Annál csodálatosabb, hogy az államélet merevsége alatt hogy megéledt mégis a társadalom. A történelem kutatója számára ebben a negyedszázadban is az lesz a végtelenül vonzó: megfigyelni, a teljes bénaságban hogy mocordul meg apró szigeteken, itt is, ott is a jó szándék; hogy találja meg a homályból előtapogatózva jelszavait, s hogy mozdítja meg fokról fokra az egész társadalmat. Mint a reformkorban az alsóbb nemesség, Adyék körül a zsidó polgárság, most az úgynevezett középosztály alsóbb rétegei, a két-háromszáz pengős értelmiség lesz a nemzet élesztője. Felülről egy tompa és konok bürokrácia nehezédvén rája; a jobbak oldalt és lefelé keresik a szövetségest. Az új magyar irodalom mellé, melyet idáig csak néhány lipótvárosi ínyenc s egy-két műveltebb munkás olvasott, ő szegődik oda olvasóul. Homályos vágyában a teljesebb, magyarabb nemzet után parasztimádatba esik. Ő áll a parasztságból előszivárgó népi írók mellé. Ő indít népfőiskolákat. Ő próbál a néppel barátkozni. S ő válik a bűnös középosztály, azaz önmaga legnagyobb gyalázójává. A jelenség szociológiai értelme: a lassan ocsúdó értelmiség igyekszik itt letépni magáról a középosztályi libériát, s keresi, azokon a torz s néha ábrándos módokon, amelyeket a kor megenged, a munkásrétegekkel a szolidaritást.

Ugyanekkor a parasztság városra ömlése s városiasodása is tovább folyik. Ezt a tüneményt sokan mély szomorúsággal nézik. Sajnálják a parasztságról lehulló népviseletet, eliszonyodnak a szájára került slágeren, majmolt városias szokásain. Ez azonban a néprajzos és a kultúrtörténész bánata. A parasztság számára ez feltörés, haladás, kikapaszkodás egy olyan életmódból, amelyet ázsiai paraszt-mezőgazdaságunk tart fenn az ország nagy részében. A népfőiskolák gyűszűkkel mennek elébe egy hatalmas folyamnak, amely a parasztságot a városi műveltség felé viszi. Ma az egész ország egy népfőiskola, a falusi nép nagy része iskolába iratkozik, ki jóba, ki rosszba: ki a gyárak, ki a cselédsors, ki az ondolálós bolt iskolájába, de iskolába. Érdemes megnézni a vidéki polgárik bejáró tanulóit, milyen távolságokról jönnek apró falkáikban; hajnali három-négykor kelnek, este hatra érnek haza - rajtuk, az ő szüleiken lehet mérni a parasztság törtetését a fény felé, amelynek a népi író csak előreszökött tagja. S elődeik: a városokba már begyökeresedett munkásság, azokat sem béníthatta meg sem a politikai vesztegzár, sem a harmincas évek gazdasági nyomorúsága. A városi szakmunkásság közt ma már egyre ritkább, aki polgárit nem végzett, a jobb műhelyekben felnőtt ifjak műveltsége, ha másféle is, eléri érettségizett társaikét. Nézzenek meg egy szakácsot, elektrotechnikust a műhelyen kívül. Öltözetében, beszédében, szokásaiban alig üt el, hacsak nem előnyére, attól az értelmiségi rétegtől, amely egyre nagyobb százalékban kerül ki az ő

fiaiból.

S a társadalmi kiegyenlítődés jelensége mögé (mely oly groteszk ellentétben áll az államvezetők mandarinetikettjével) kertvárosokba szétszóródó nagyvárosok, megyényi területeket ellepő gyümölcsöskertek rajzolják fel az új kultúrtájat, melyen ez a fény felé törő bennszülött nép méltó hazát találhatna. Hivatalukba belécsömörlött értelmiségiek, szabadidejükben ojtogató hivatalszolgák, gyári munkások, a magasabb földművelésre rákapott gazdaifjak törekednek abba a Kert-Magyarországba, melynek apró városócokkal s villamosított tanyákkal teleszórt tájképét ők talán elképzelni sem tudják, csendes, emberies, "kispolgárinak" gúnyolt hajlamaikban mégis ők készítgetik. Az írónak, a gondolkozónak valóban csak oda kellett állnia e társadalmi folyamatok valamelyike mellé, álmodni vagy káromkodni értük, a küzdőket megmintázni, a veszélyeket elkiáltani, a széteső dolgokat összekapcsolni, s méltó munkát talált egy életre. S a magyar irodalom pezsgett is a munkától ezekben az esztendőekben. Majd csak ha tisztább távlatunk lesz az összehasonlításra, akkor csodálkozunk el, mennyi erőt vetett irodalmába ez a bennszülött nép; pedig tán sehol sem követtek el annyit azért, hogy a szellemet írókopókkal lefogva tartsák, a valódi írókat egymásnak ugrasszák, az irodalom hangját összezavarják. A viták, a gyűlölség, a bennszülötterkölcstörzsinövésai persze feltűnőbbek, mint a művek alján leszűrődő halk magyar ideológia, de hogy ilyen is van, épp önöknek nem kell bizonyítanom. A nagy író itt abban különbözik a kicsinytől, hogy többet, nagyobb láthatárt, teljesebb igazságot lát, de nem abban, hogy mást.

*

Sajnos, e sok jó törekvés fölött is ott volt a végzet: a mi érésünk megint lassúbb volt, mint Európa közbeszóló kedve. 1935-ben már azért erőltettük annyira, akár csíny árán is, hogy a társadalom jó ösztönei az államvezetésben is érvényesüljenek, mert nyilvánvaló volt, hogy Európa új krízis felé megy, amely bennünket a régiéknél is készületlenebbül talál. A rendszer azonban sokkal merevebb volt, semhogy megértett volna bennünket. Félredobott javaslataink legfőleg utólag szolgálhatnak összehasonlításul. A Magyarság és Európa-féle műveket olvasva önök is elgondolkozhatnak: hol lennénk most, ha a magyar politika a dunai összetartozás és a szövetkezeti szocializmus eszméin indul el, s hová jutottunk így.

Az elmulasztott alkalom kétségbeeséséből a katasztrófa beköszöntése vert föl. Én ezt a háborút az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. Nemcsak a háború pusztításaitól: megszállásoktól, bombázásoktól, a legjobbak elhurcoltatásától féltettem azt, amit idáig csináltunk, sokkal inkább a háború utáni "rendezés"-től. Az az "üdvösség", amellyel Európa fog megajándékozni, nem az lesz, amely társadalmunk halk folyamataiban készül. Nem is lehet, hisz azokat odakinn senki sem ismeri. Előre látható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk "megváltók"-at, s mint minden kinevezésnél, ennél is a protekció érvényesül: a dugaszban levők közül az lesz a "poglavnik", akit a külföldön élő tanácsadók s hazai sugalmazóik a legalkalmasabbnak tartanak. Mondjuk-e, hogy ezek a tanácsadók - még a jóindulatúak is - keveset tudnak a magyarság valódi állapotáról, a rosszindulatúak pedig első dühükkel épp az ellen fognak fordulni, ami itt a bennszülöttek védelmére fölépült, s az ő illetékességüket vitássá teheti.

Amit 1939 óta csináltam (s mások is csinálták), annak a végső célja mindig ez volt: a

magyarságot egy ilyen "üdvözítő terror" ellen beoltani, s amennyire lehet, megszervezni. Faji nyomás nehezedvén ránk, fokozni kellett a bennszülöttöntudatot. Ezért frissítettük föl történelmünket, s szabadítottuk föl művelődésünk legmélyebb, leghathatósabb ellenanyagait. Minél több embert igyekeztünk bevonni az új magyar szellem hatása alá. Ezért próbáltuk a magyar irodalom számára kicsikarni a legnagyobb szószéket, a színpadot, ezért erőltettük a népfőiskolákat, ezért jártuk ügynökkékként az országot. A végső cél ez lett volna: olyan radikális tábort állítani föl ebben az országban, amelynek nézeteit (s azokban a bennszülöttek valódi érdekeit) a ránk küldött megváltóknak is figyelembe kell venniük.

Nem mondhatjuk, hogy ez a tankokkal versenyző, bombáktól szorított nemzetszervező kedv egészen eredménytelen volt. Sehol úgy meg nem cáfolódott a fegyverek közt hallgató múzsákról szóló közhely, mint Magyarországon ebben a négy-öt esztendőben. El sem tudjuk olvasni, föl sem tudjuk lapátolni, mit termett a magyar irodalom ebben a szörnyű szorításban. S ezeket az írásokat olyan olvasóréteg falta, amilyen Magyarországon talán sohasem volt. Ha egy félvallás ilyen helyzetekben segítene: rajtunk segítve volna. Sajnos, ehhez némi szervezettség is kellene, s hatalmi kifosztottságunk s a megromlott bennszülötterkölcse ebben volt gyenge. A rendszernek volt állama, a gyarmatosítók megváltójelöltjeinek tőkéjük, sajtójuk, kész szervezeteik; a bennszülötteknek azonban nem volt csak irodalmuk s egy kis lelkesedésük. Ezt könnyű volt elszigetelni, ahogy a háborús nyelv mondja: elrekeszteni. Ennél is súlyosabb volt erkölcsi hiány. Azt senki el nem képzelheti, milyen emberfölköti kísérlet volt itt csak az írókat is a maguk és népük érdekeinek a védelmére (ahogy Illyés mondta) egy "szekértáborba" összehozni. Nem is sikerült soha. A kívülről bujtogatók, a maguk gyarmatát készítőik mindig erősebbek voltak. Elképzelhetetlen, hogy ha mi leülünk: az átalakulás programjában meg ne egyezhessünk. Önök tanúi voltak itt tavaly: mily könnyű volt látszólag áthidalhatatlan álláspontokat megfelelő környezetben összehangolni. De azután jött a meg nem felelő környezet, az egymás feje követelése, s elromlott ez is. Most pedig itt van a háború vége, s minden eszmecsere késő és reménytelen. Az emberek nem meggyőzni és meggyőződni akarnak, hanem ítélni és szerepet játszani.

Látom persze én is (s furcsa volna, ha éppen én nem látnám), hogy akármilyen nagy megnyomorodást tartogatnak számunkra a most jövő hónapok: ugyanakkor óriási rés is nyílt, hogy a magyarság a maga természete s legjobb gondolkodóinak a tervei szerint, minél nagyobb tömegek javára rendezze be az életét. Ha megcsonkítanak, szét is szabdalnak, vagy másféleképp helyeznek gyámság alá: az öntisztulás útja nyitva áll előttünk, az életet leszorító mézsvázat ledobhatjuk. A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész. S én mégis aggodalommal nézek a most következő hónapokba, s nagy örömdetes meglepetés lesz számomra, ha ez az átalakulás nem karikatúrájául üt ki annak a magyar forradalomnak, amelyre mindnyájan számítunk.

Aki ezt a jóslatot hallja, tán nevet. Ez az ember már megint a maga jövőjét téveszti össze a nemzetével. Minthogy őt magát az átalakulásnak nem a vezérei, sőt ha a sajtónak hinni lehet, proskribáltjai közt emlegetik, már a jövőről is lemond; a nemzetnek csak elvesznie szabad az ő kuruzslószerei nélkül. S tán érthető is lenne, ha műveimre ülnék, s azt mondanám: de hallatlanul is gazdagnak kell ennek a magyar nemzetnek lennie, hogy nagy perceiben a jobbításnak ezt az ötvenkötetes vénykönyvét csak eltűzteni tudja, s rossz szimatot foghatnék

arról a magyar forradalomról, melynek prezumpatív vezérei Szekfű Gyulát a magyar parasztság hátljáról biztosítják, engem pedig a kötéllel kínálnak. Én azonban nagyon jól tudom, hogy a történelemnek természetében van az igazságtalanság, s alapjában üdvös változásoknak nálam értékesebb emberek estek már áldozatául. Azt meg csak fáradt rostjaim tudják, hogy a nyugalom, mellyel a mellőzés kínál, mennyivel kedvesebb nekem, mint a felelősségnek az a súlyos formája, amelyet ennek az átalakulásnak a magyar vezérei viselnek majd. Még a nyugalomnak az az igen csöndes formája is, mellyel az itt lévők közül egyesek megfenyegettek. Egy gondolkozó számára, aki gondolatai kikerülhetetlenségét érzi, az, hogy meghalhat értük, a legnagyobb megtiszteltetés. Még a halhatatlanság könyvvitelében is felér húszévi eszeveszett munkával s továbbbrugdostatással.

Nem; sokkal jobban belé vagyunk fonódva ebbe az ügybe, semhogy vele szemben tudnánk aggódni magunkért. Ha új életet kapnék; tán nem tenném föl bennszülöttek dolgára. De ha már benne vagyok, tiszta szívvel kívánom azoknak a sikerét, akik a magyar jövőből olyan gyanús módon kirekesztenek. Bár cáfolnák meg aggodalmaimat; bár látszana eredményeik csúcsáról a minket ért igazságtalanság annak a minimális veszteségnek, amely nélkül nagy dolgok nem is eshetnek meg. Én, bármit kezdjenek, még ha ellenem is, bajtársuknak érzem magamat, s mint szurkoló mellettük leszek. A duzzogás kényelme helyett most is azért jöttem el ide, a kötelességteljesítés veszélyét vállalva, hogy mint hű műszer leadjam számukra a lelkiismeretemben kialakult jelzéseket.

*

Elsősorban azokhoz a magyar emberekhez fordulok, akik az új magyar szellem hét évtizedes erőfeszítéseit ismerik, s az átalakulás vezérkarába is belekerülnek. Tán nincs is tiszta fogalmuk róla, milyen nehézségek elé mennek, mekkora felelősséget vesznek magukra, s milyen borzalmas vád lehet az árnyéka közszereplésüknek. Mivel támogathatja őket a magyar szellem? Csakis azzal, hogy rájuk függeszti tiszta pillantását, figyelmezteti őket, hol kell vigyázniuk, melyek azok a kérdések, amelyekben felügyelet alatt állanak. Magam három dolgot kötök a lelkükre.

1. Hogy a szabadság, amelyet hoznak, valóban a magyarság felszabadulása legyen. Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet; minden attól függ: kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák. A tőkés rend, melynek Nyugat magas ipari civilizációját s polgári jólétét köszönheti, a magyar népet, láttuk, még mélyebbre taszította bennszülöttsorsába. Azt sem kell bővebben magyarázni, hogy az angolszász jellegű kapitalizmusnak a bevezetése vagy visszahozása a magyarság részesedését a nemzeti vagyonban szinte órák alatt megcsappantaná. De talán nem olyan szembeszökő, hogy a szocialista rendnek is megvannak, tán még nagyobb mértékben, az ilyesféle veszélyei. Képzeljének el egy szocialista államot, ahol a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll, s ebben az államban az ellenőrzöttek magyarok, az ellenőrzők pedig busmanok vagy tibetiek. Ugyebár ez a szocialista állam aligha lesz jobb a legsötétebb jobbagyságnál, még ha formailag tiszteletben tartja is a szocializmus alapelveit? Önök nagyon jól tudják, hogy nem busmanokra és tibetiekre gondolok.

Épp nekem jogom van a zsidókérdésről néhány szót ejtenem; már csak azért is, mert négy

éven át csaknem teljesen hallgattam róla. Kétségtelen, hogy a zsidókérdést is a világtörténelem hozta vissza ránk minden eddiginél súlyosabb alakban. Egyesek emlékeznek a Kisebbségben passzusára, amelyért a nyilasok annyira haragudtak. Ha a helyzet az marad, ami 1937-ben volt: Magyarországon harminc év múlva nincs zsidókérdés; a zsidóság elillan fölfelé, a gyermektelen jó mód retortáin. Azóta minden őket reaktiválta. Elsősorban a zsidótörvények, amelyek nem engedték meg, hogy zsidók legyenek a zsidók; az "őskeresztény" középosztályból kellett zsidókat bérelniök. Elmagyarosodott, fél-, negyedzsidókat szorítottak a megbélyegzéssel közéjük. A nemzeti ellenállás napilapjait csak az ő pénzükön lehetett megszervezni. Volt legitimisták, fajvédők, klerikálisok szorultak át az ő fennhatóságuk alá. S most itt van egy béke, amelynek ők lesznek a sűgői, s ők lehetnek a kinevezett megváltói is. A zsidókérdésben én sohasem általánosítottam, kritikáim és írásaim ezt eléggé bizonyítják. Az azonban egészen természetes, hogy az önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóságnak a szemérmes kultúratisztelővel szemben ebben a négy-öt évben rendkívül meg kellett erősödnie.

2. A másik, amit számon kérünk: ne engedjék megnyomorítani azt a munkásnépet, amelynek az érdeke a szájukon van. Az európai társadalom nem úgy fejlődött, ahogy a múlt század nagy szocialista gondolkozói előre látták. Ők azt hitték, hogy a kapitalista fejlődés végén néhány óriás tőkés áll majd, s a nincstelen proletárok milliói. Éppen fordítva történt: a kispolgárinak nevezett elem volt az, amely hihetetlenül elszaporodott, s a klasszikus értelemben vett proletárság van (viszonylag legalább) apadóban. A közhelyes szocialista gondolkozás a gyári munkásságra, a földmunkásságra s a gazdasági cselédségre épít, s némi lenézéssel kezeli a "kispolgár"-okat: a földes parasztságot, a szabad iparosokat, kereskedőket, a közüzemi alkalmazottakat, az értelmiséget. Pedig ahogy én számítgatom: az arány Magyarországon legalább 1:1, de inkább 2:1 az utóbbiak javára. S minél több nagybirtokot osztanak föl, minél egyszerűbb gépekkel pótolják a gyárak a tudatlan munkát, ez a kispolgári elem annál nagyobbra fog nőni. Gazdasági életünk, magára hagyva, a proletariátus kiküszöbölése felé halad. S ez nagyon üdvös folyamat, hisz az az iparkodás, gazdasági tudás, fogékonyság, ami egy nemzet ereje, elsősorban a kispolgári réteg tulajdona. Mondjam-e, hogy ezek a kispolgárok valamennyien munkások? Az még a húsz-negyven holdas gazda is, ha történetesen nincs fia, de van egy szolgálégye, az a kisiparos, aki jó időkben segéddel dolgozik, sőt horribile dictu, a polgári iskolai tanárnő is, aki bejárónővel takaríttatja a lakását. Iszonyú rombolás lenne ezeket a kispolgárokat, csak hogy a klasszikus proletárokhoz jobban hasonlítsanak, elméletekhez nyomorítani (a kisparasztokat például búzagyárakba terelni), már csak azért is, mert a szövetkezeti szocializmusban rég kész van az a forma, amely a vállalkozás érzését s a vele járó iparkodást is meghagyja, s a nagyobb birtokok, üzemek előnyeit is biztosítja.

3. A legnagyobb gondjuk azonban arra legyen, hogy a nemzet keze fölöslegesen be ne véreződjék. Elég baj, hogy a közelmúltban erre nem mindig vigyáztak! Mindnyájan egyetértünk abban, hogy a kispolgárság fölött levő nem munkás osztályok megszüntethetők és meg is szüntetendők. A nagy és középbirtokok felosztásán, a nagyüzemek nacionalizálásán mi, írófélek sohasem vitatkoztunk egymással. Más azonban egy osztály likvidálása, s más a beléje tartozó embereké. Én igazat adok azoknak, akik egy-két napot töltve olyan helyen, mint Balatonföldvár, azt mondják: ezek az emberek jobb lenne, ha nem volnának. A munkára fogáson kívül azonban semmiféle emberi módunk nincs rá, hogy ne legyenek. Most is azt mondom, amit az elmúlt években: a szadizmus elsősorban a szadistának árt. De ha az indulat vérengzik, annak még van mentsége, a teóriának nincs. Különösen ha aközben önmagával is

ellenkezésbe kerül. Mert hiszen ha minden ember gazdasági körülményeinek a terméke, hogy vonható akkor értük mint egyén felelősségre? Ahol ilyen ellentmondások fölmerülhetnek, ott vagy a tudományban, vagy a morálban kell hibának lenni. A magyar nép két ízben is megmutatta, hogy csak akkor tud ölni, ha bősztítik, s bősztülni is inkább egyénileg szeret, mint kollektíve: 1919-ben s a mostani zsidóüldözések alatt. Öröm volt a legnagyobb zsidóuszítások idején vegyes lakosságú tájakat járni: akkora volt a különbség a német, tót és a magyar községekben. Ott a csomagvivő gyerek is zsidóheccek újságával szórakoztatta, itt a szűrébe húzódtott lélek figyelt valami ötőle idegent. Ha a magyar nép természete s nem mások mögéje bújt bosszúja érvényesül: bízom benne, hogy most sem kell az új Magyarországnak vérben keresztelkednie. Csak ne higgyék olvasmányaik alapján egyesek, hogy anélkül nincs is megkeresztelve.

*

S az esetleges vezérek után most hadd fordulok a valószínű áldozatokhoz.

Virágnyelven, de alig félreérthetően egyre többet tanácskoznak már a sajtóban is, hogy mi történjék az új társadalomban a régi értelmiséggel. Amikor a télen egy irodalomtörténeti tanulmányommal én is fölkaartam ilyen vitát, egy barátom nagy örömmel hozott el hozzám egy cikket: Olvasd, ennek végre nyugodtabb a hangja. Elolvastam, a hangja valóban nyugodt volt, de nem kevesebb volt benne, mint hogy az igazi munkásság nem fogadja el a magyar középosztályt értelmiségül, hanem magából fejleszt majd ki helyette értelmiséget. Én nem tudom, elgondolkoztak-e a munkáslap olvasói azon, hogy hogy lehet egy orvosokból, mérnökökből, tanítókból, hivatalnokokból álló társadalmi osztályt, melynek a lélekszáma eltartottjaikkal Magyarországon félmillió fölött volt, tehát majd annyi, mint a gyári munkásságé, el nem fogadni. Miféle eljárással? Gázosítással?

S minthogy arra a húsz-harminc évre, amíg a maga gyermekeiből új értelmiség nő fel, mégsem maradhat tanítók és patikusok nélkül, az értelmiség melyik részét tartaná a cikkíró életben: nem azt-e, amely a középosztálynak felrótt bűnök legnagyobb gerjesztője és étvágycsinálója volt? Azt hiszem, minden értelmiségi ember tudja, mi lappang ezekben a higgadt, cenzúraképes mondatokban, és sok három-négyszáz pengős kisegisztencia gondol aggódva arra a pillanatra, amelyben őt mint a bűnös középosztály tagját felelősségre találják vonni. Semmi személyes okom sincs rá, hogy ebben a pörben az értelmiség ügyvédjéül álljak föl. Az értelmiséggel tiszta számlánk van: ő nem kapott éntőlem egyebet korholásnál, s én sem ötőle védelmet a legdurvább támadások idején sem. Nem a hála mozdul meg hát bennem, még csak a lovagiasság sem, látva, hogy vetnek kockát a gyámoltalan fejére, tisztán csak az igazságérzetem. S most, amikor utolszor találkozom ennek a rétegnek többszáznyi tagjával, nem vigaszt vagy bátorítást, hanem igazságot akarok neki adni. Remélem, hogy az Értelmiségi Társadalomról készülő könyvem még időben a kezükbe kerül. Addig is hadd foglalom össze néhány önérzetadó szabályba, ami a számukra most a legfontosabb lehet:

1. Ne ismerjék el, hogy az értelmiségi ember nem munkás. Tavaly épp itt Szárszón fejtettem ki, milyen kevésbé illik a középosztályi szó arra a sok ezer, tanultságából élő emberre, akire alkalmazzák. A középosztályhoz tartozni anyagi függetlenséget jelent, és beleszólást, legalább helyi szférában, a közügyekbe. Egy ötvenholdas parasztgazdára jobban ráillik ez a

meghatározás, mint a legtöbb tanárra, könyvelőre és adótisztre. Az értelmiségi ember ma már a reglama szoros jármában dolgozik, proletár módon, mint a többi munkás. Munkája könnyebb vagy nehezebb, mint ahogy a földműves- és ipari munkák közt is van nagyon sokféle; az azonban, hogy a szervezetet általában kevésbé viselné meg: óriási tévedés. Egy orvosi tömegrendelés, négy tanóra egymás után: éppolyan megterhelés, mint hajnaltól aratni.

A kétféle munka közt különben egyre csökken a különbség. Az értelmiségi munkába mind több testi munka vegyül; egy orvos, egy mérnök méterkilogrammokban sokkal több munkát végez, mint ötven éve; a testi munkásra pedig, ahogy a gép a nyers munkát átveszi, egyre inkább a tervezés, a szerkesztés, a felügyelet marad. A minap ott voltam az Egyesült Izzó műhelyében. Egy katlan előtt, amely naponta százhuszezer villanylámpát dob ki, egyetlen munkás ül egy pálcával, a hibás körtéket elpattintva. Úgy ül ott, mint egy kínai bölcs vagy egy városházi főhivatalnok. Azt, hogy a munkaidő és a munkabér is nivellálódóban van: mindnyájan tapasztaljuk. Míg az emelkedő értelmiségi s a süllyedő testi munkás munkaideje valahol a heti negyvenkét-negyvenöt óra körül készül találkozni: a legrosszabbul fizetett munkásréteg - a kis fizetésekkel - ma éppen az értelmiség.

2. Ne ismerjük el azt sem, hogy az értelmiség másodrendű munkásosztály, amelyet az elsőrendű termelő osztályok alkalmazottul tartanak. Akármilyen abszurd ez a felfogás: mégis igen gyakran olvashatjuk. Alapot persze nehéz lenne alája teremteni. Mért termelőmunka a csomagoló munkásé, s mért nem az a tisztviselőné, aki a csomagot elkönyveli? Mért az a vasesztergályosé, s mért nem az a mérnöké, aki a szerszámát tervezi? Mért az a kertészé, aki a gyümölcsöt termeli, s mért nem az a tanáré, aki a kertészt neveli? Sokan azt mondják, hogy az értelmiség levitézlett osztály, s a jövő a munkásosztályoké. Ennek épp a fordítottja az igaz. Az értelmiség, amely a gyárakat, hivatalokat megszállja, tulajdonképpen a legfrissebb munkásosztály. Fejlődése alig hatvan-hetven éves, öntudata csak most bontakozik, s ha van osztály, amely előtt nagy jövő áll, hát ez az. Nemcsak az értelmiségiek viszonylagos száma fog rohamosan nőni a többi munkásokéval szemben, de az ipari és mezőgazdasági munka is egyre inkább értelmiségi munkává alakul. Előbb mondtuk, hogy a szakmunkások színvonala már el is érte az érettségizett emberekéét. S amilyen iramban váltja föl mai ázsiai mezőgazdaságunkat a kertművelés, olyan mértékben foglalja el a szántóvető helyét az értelmiségi képzettségű kertész.

Én az osztálytalan társadalmat, ha az nemcsak névleg van meg, de az emberek műveltségében is, másnak, mint értelmiségi társadalomnak el sem tudom képzelni. Ez az osztály az, amely a többi lassan magába ölelheti. Aminthogy efelé is siet ma öntudatlanul mindenki, még a munkás voltát hangsúlyozó népi író is, aki már réges-rég értelmiségi ember, s csak azért hord csizmát, hogy az értelmiségi emberek versenyében magát megkülönböztesse. Az utolsó huszonöt év magyar szemléletének a legnagyobb hibája az volt, hogy a parasztságra épített mindent. A parasztság a szikla, amelyen mindennek állnia kell. Közben a szikla olvadt, s minden akart lenni, csak szikla nem. Az igazság az, hogy a nagy medence, amelyből az egész nemzet eredt, valóban a parasztság. A delta azonban, amely felé az egész nemzet tart: az értelmiség.

3. Nincs tehát semmi oka annak az értelmiségnek, amely ezt a nevet megérdemli, csüggedten szállnia a jövő zűrzavarába. Még ha mind egy szálig ki is irtanának bennünket, támad új értelmiség, amellyel helyzete a mi gondolatainkat folytatgatja. Önök közül bizonyára sokaknak

fáj ma a szívük, hogy nem gyári munkások vagy földmunkások. Én pedig azt mondom: sosem volt ilyen szép értelmiségi embernek lenni, mint ma. Csak az értelmiség hivatását ne felejtsek el. Értelmiségi foglalkozásukat föladhathják, válhatnak munkakönyvet, elmehetnek szőlőt kapálni, azt azonban ott is tudniok kell, hogy értelmiségi emberek, s ma az értelmiség a Noé bárkája. Benne ring mindaz a hagyomány, küzdés, emlék, amit az izgalomba jött emberiség tán hajlandó volna föláldozni. S benne menti magát a Jövő nagy utópiája is: az osztályok valódi összeölelkezése - egy megtisztult értelmiségi kultúrában.

Emelkedő nemzet[7]

Amikor tizenhárom évvel ezelőtt a második szárszói konferencián utolszor találkoztam a fiatal magyar értelmiség színe-javával, tudtam, hogy tán sohasem szólhatok többé hozzá. Végigtekintettem az akkor lezáruló koron, figyelmeztettem őket, ne higgyék el, hogy ez a két magyar évtized, az azóta annyit emlegetett Horthy-korszak nemzeti szempontból olyan meddő és gyatra volt, mint a rendszer, amely nevét adta.

Az igaz, hogy a Tanácsköztársaság bukását követő ellenforradalom elsikkasztotta a magyar forradalmat, s Habsburg-császár nélkül, de súlyosabb formában a Habsburg-birodalom maradványait restaurálta. A magyar nyelvet törő tengerésztiszt a kormányzói székekben jelképe volt annak, ami történt. Egy kis képességű, anakronizmust jelentő réteg kormányozta az országot. Ennek a rétegnek azonban volt egy előnye más későbbi, még tisztább, szintén anakronizmust jelentő rétegekkel szemben, hogy nem volt túlságosan éhes.

Miután egy kicsit megszívta magát, nem avatkozott túlságosan mélyen az életbe, sőt bizonyos bűntudat is fejlődött ki benne. A magyar társadalom fejlődését, ha nem is segítette elő, de akadályozni is csak kismértékben tudta. S épp ez az ellentét, a reformokra képtelen maradi vezető réteg, alatta a maga életéhez bátorságot kapó társadalom döbbsentett rá engem előbb halk remény, aztán a bizonyosság formájában, hogy a magyar a rend ellenére, amelybe beleszorították, emelkedő nemzet.

Ez annál feltűnőbb volt, mert ugyanebben az időben Európának több nagy népe nyugaton, keleten új technizálódása ellenére a hanyatlás jeleit kezdte mutatni. A magyar emelkedés főként szellemi és gazdasági téren volt szembeszökő. Mindig nagy honvágygal néztünk a reformkorra, a szabadságharcot megelőző évtizedekre. Az igazság azonban az, hogy akkor közel sem volt annyi nagy írója, művésze, muzsikusa, tudósa ennek a nemzetnek, mint a joggal megbélyegzett Horthy-rezsim alatt. Két nagy nemzedék dolgozott egymás mellett, a viszonylagos szabadságot a lényegiek kimondására, az elviselhető korlátozást a klasszikus tömörítésre használva ki. A magyar zene ebben az időben emelte a világ fölé az első kultúrhistóriai jelentőségű nagy nevet, a Bartókét, s az ismeretlen, nyelvébe zárt magyar irodalom ekkor támasztott reményt, hogy ugyanezt megismétli.

De csaknem ugyanilyen volt a haladás gazdasági téren, ahol pedig az állam tehetetlensége teljesen megakadályozta a nagyobb méretű kezdeményezést. Különösen a kisemberek bizonyították be, hogy a magyar gazdaságilag is tehetséges nép. A halogatott földreform

ellenére százezrek szakítottak le maguknak egy darabka földet, amelybe szorgalmuk beleölhették. Jól gazdálkodó kisbirtokok, kertek ezrei lepték el az országot. Nem véletlen, hogy épp ebben az időben merült fel a Kert-Magyarország terve: a szövetkezett minőségi gazdaságokból fölépített, okosan iparosított, kertész-színvonalon álló gazdától megművelt magyar föld látomása. Ezzel egyidőben az ipari munkásság szakképzettsége, általános műveltsége is megnőtt. A főváros körüli kertvárosokat az ő házacskáik népesítették be. Nem volt vad álom többé a másik gondolat, az értelmiségi színvonalra emelt munkás- és parasztnép s a néphez húzó értelmiség testvériesülése egy értelmiségi társadalomban.

Ahhoz, hogy a nemzet emelkedésében igazán bízni tudjak, egy hiányzott. A nemzet erkölcsi és politikai érzés dolgában nem állt olyan magasan, mint szellemileg. Szinte a legelemibb összetartás is hiányzott. Az elért vívmányokat engedte kicsikarni a kezéből. A megszálló német csapatok rendőrei mondták, hogy egyetlen országban sem kaptak ennyi följelentést. Még vége sem volt a háborúnak, már megkezdődött a kergetőzés az új pozícióért, a másik magyar följajánlása a jövőendő gazdáinak. Tisztelet a kivételeknek, de a magyar természet nem nagy ellenkezéssel, sőt sokszor igazán könnyű szívvel viselte, hogy legjobbjait kiemeljék a fészekből, az otthonból. Ami történt, egy kelet-európai nép sem kerülhette el. De hogy ez így történt, annak a magyar túlzás és irigység majdnem olyan mérvben volt oka, mint az idegen ügynökök szolgalelkűsége.

Az elmúlt hét azért volt óriási élmény a számomra, mert ez a néhány nap mutatta meg, nemcsak nekem, de az egész világnak, hogy a magyar nép erkölcsileg mekkorát emelkedett. Hiszen nem mondom, voltak jelek rá eddig is. Még a tömlöcszerű elzárttságban élő elfeledett ember is érezte, hogy az ifjúságból más levegő csap fel, mint kortársai közül. De hogy a nemzetgyötrésben, megaláztatásban így összeforrt, hogy diákok, munkások, katonák minden előzetes szervezkedés nélkül közös elszántságukban így megszerveződhetnek, a vezér nélküli felkelőknek ez a csodálatos látványa meghaladta nem reményemet, de képzeletemet is.

Sajnos, azok közé az emberek közé tartozom, akik a természettől a veszélyt látó képzeletük kapcsán gyötrő ajándékkul kapták a nagy bajokat is. A sok éven át tartó rettegés, az aránytalan munka, erkölcsi nyomás börtön nélkül is összeroppantott. Harmadéve beteg vagyok, az utolsó hét, az izgalmas feszültség még rontott is az állapotomon. A forradalom kitörése előtti nap azzal az elhatározással utaztam vidékre, hogy kiadatlan kézírataim rendezésének élek, s nem térek vissza többé a fővárosba. A rettenetes aggodalom napjai után csak egy éjszakát birkóztam az örömmel. Azóta már csak a felelősség szorítását érzem, amit ma minden értelmiségi embernek éreznie kell. Az utolsó ötven év magyar szellemi fejlődése világosan fölírta a nemzet elé a célokat, amelyek felé egy magyar forradalomnak törekednie kell.

De az utóbbi évtizedek gazdái tudták, hogy miért tiltották könyveinket. Ezt a magyar eszmevilágot kevesen ismerik. S most rájuk, a kevesekre vár, hogy a nagyszerű lökést, amelyet a nemzet eltökéltsége adott, ne engedjék félresiklani. Még csak annyit láttam, amennyit a rádió s a vidéki események látni engedtek, már világosan állt előttem a veszély. Először a közvetlen veszély, hogy a nemzet szent felindulásában az indulat sugalmazására hallgatva olyasmit talál elkövetni, amit később nem lehet jóvátenni. S a kissé távolabbi veszély, hogy mialatt az egész fegyvert fogott nép figyelme a szovjet csapatok kivonulása felé fordul, az új pozíciók felé törtető emberek, akik régi fényük visszatérését várják, megfelelő hadállást foglalnak el, s a

forradalomból ellenforradalmat, az 1956-os magyar szabadságharcból holmi 1919-es kurzust csinálnak.

Kinek kell ezt megakadályozni, ha nem nekünk, akik látjuk, mit lehet itt elveszíteni. Az alól, hogy szóljunk, felmentést a halál, vagy még az sem adhat. Az első alkalmi autóval Pestre jöttem, szobámba zárkózva ideültem, mint valami gépfegyver, az írógépem mögé, hogy amíg bírom, csattogtassam. Gépem mellől arra a fiatal lányra gondolok, akinek a Kálvin téri ház tetején valamennyi férfitársát kilőtték, de ő tovább járatta a fegyvert, amíg csak fiatal feje is oldalt nem konyult.

Nem tudom, pontosan így történt-e. De az én szívemben ez a lány most múzsa. Ő int a háztetőről: rajta, öreg hullajelölt; ha én odadobtam szép ifjú életem, miért kell neked, szegény emberi maradvány, a magadéhoz görcsösen ragaszkodnod? Az emelkedő nemzet órája ütött. Megyek.

Elhangzott 1943 augusztus 23-án a Püski Sándor által szervezett második szárszói konferencián

Sorskérdések, 725-738. old. (Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989) [